

ТЕХНІКА І СУСПІЛЬСТВО: КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕХНІКИ

Досліджено концептуальні підходи до розуміння ролі техніки й технології у розвитку соціально-економічних структур. Здійснено порівняльний аналіз головних технократичних теорій та обґрунтовано висновки щодо сутнісного взаємозв'язку техніцистської та антитехніцистської традицій в сучасній філософській та соціологічній думці.

Ключові слова: технологічний детермінізм, техніцизм, антитехніцизм.

Исследованы концептуальные подходы к пониманию роли техники и технологии в развитии социально-экономических структур. Осуществлен сравнительный анализ основных технократических теорий и обоснованы выводы о взаимосвязи техницистской и антитехницистской традиций в современной философской и социологической мысли.

Ключевые слова: технологический детерминизм, технизм, антитехнизм.

Concept approaches to interpretation of role of technique and technology at socioeconomic structures' development are investigated/ Compared analysis of basic technocratic theories is implemented. The conclusion about interrelation between technicism and anti-technicism traditions of modern philosophical and sociological thought is grounded.

Key words: technological determinism, technicism, anti-technicism.

Постановка проблеми. Концептуально висловлені роздуми про технічний прогрес, техніку, її роль у становленні та функціонуванні сучасної цивілізації, про її потенціал, сприятливий чи несприятливий, для майбутнього стали обов'язковим компонентом саморефлексії кожного розвинутого суспільства, взагалі, важливою частиною ставлення до світу. Усвідомлюючи необоротність технізованого шляху суспільного розвитку, філософська та соціальна думка поміщає феномен техніки у фокус дослідницької уваги як одну з базових основ формування нової соціальності. У даній статті здійснено спробу розкрити зміст цього дослідницького поля через огляд поглядів видатних західних філософів та соціологів щодо взаємного зв'язку та взаємовпливу технічних та соціальних змін.

Виклад основного матеріалу. Вражаючи успіхи в розвитку науки і техніки, зростаюча ефективність їх масового застосування у виробництві привели до виникнення на початку ХХ ст. теоретико-методологічної настанови на визначальну роль техніки й технології у розвитку соціально-економічних структур. Така настанова отримала назву технологічного детермінізму. Його прибічники вважають основною детермінантою соціально-економічних та інших змін у суспільстві

значні зрушення в техніці й технологічній системі виробництва. Технологічний детермінізм являє собою свого роду аксіоматичну систему, що включає в себе такі постулати: 1) техніка має «автономію розвитку» – як в сенсі наявності власної логіки розвитку, так і в сенсі незалежності від соціокультурного контролю; 2) розвиток техніки розуміється як прогрес (і в тому плані, що всі без винятку технічні новації прогресивні, й в плані вичерпаності соціального прогресу як такого прогресом техніки); 3) розвиток техніки носить емерджентний характер (англ. *to emerge* – раптово виникати), тобто не зазнає ніякого впливу ззовні, з боку інших соціальних феноменів, навпаки, виступаючи визначальною детермінантою всіх соціальних перетворень. На змістовно тотожному ґрунті технологічного детермінізму в ХХ ст. виникають альтернативні (некритично оптимістичний і трагічно песимістичний) підходи до оцінки ролі техніки в суспільстві – формуються напрями техніцизму й антитехніцизму. Погоджуючись із тезою про визначальну роль техніки в соціокультурному процесі, техніцизм і антитехніцизм розходяться в оцінці перспектив подальшого розвитку суспільства на технічній основі.

Найважливішим компонентом філософського техніцизму є концепція технократії (влади носіїв

технічної раціональності), заснована на понятті техноструктури, тобто ієрархії технічних фахівців, що мають на меті оптимальний розвиток техніки. Вихідні ідеї щодо особливої соціальної місії носіїв знання були висловлені ще у XIX ст. французьким мислителем Анрі де Сен-Симоном (Saint-Simon) стосовно промисловців, які знають, що і як виробляти для загального блага. Філософ вважав, що соціальний прогрес фактично здійснюється зусиллями технічних фахівців, бо якщо інтереси промисловців є завжди інтересами конкретної корпорації або соціальної групи, то інженери виражають інтереси розвитку техніки як такої, тобто, за логікою технологічного детермінізму, інтереси суспільства в цілому і суспільного прогресу. Як носії «технічної раціональності» інженери знають, які соціальні умови є найсприятливішими для об'єктивування еволюційного потенціалу техніки, і завдяки «природному інстинкту майстерності» можуть організувати соціальне управління так, щоб ці умови («досконалий соціальний механізм») були реалізовані на практиці [1, С. 50–51].

У рамках техніцизму оформляються численні типології та періодизації історії суспільства, в основу яких покладений принцип залежності суспільного розвитку від рівня технічного прогресу. Карл Маркс розглядав етапи історичного процесу з позицій взаємозв'язку технологічних і соціальних відносин. Згідно з марксистською теорією рівень розвитку продуктивних сил (під яким розуміється стан техніки даного суспільства) визначає рівень виробничих відносин (тобто вся соціальна картина того ж суспільства). Ця ідея вдосконалюється за допомогою введення поняття «спосіб виробництва», який визначає «формацію». Їх налічується п'ять: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і, в перспективі, комуністична як вершина всієї історії. Важливим є те, що технічний прогрес розуміється як певний автономний процес, що не залежить ані від індивіда, ані від суспільства в цілому. Саме ходом цього процесу визначаються всі соціокультурні зміни, що відбуваються в суспільстві. Істина, що міститься в такому підході до розуміння історичного і технологічного прогресу, полягає в тому, що дії людей не є спонтанними та цілком вільними. Вони обмежені тим набором засобів, що їх пропонує наявна в даному суспільстві технологія [1, С. 182].

Власну концепцію періодизації суспільного розвитку у зв'язку зі змінами в техніці висунув американський соціолог Олвін Тоффлер (Toffler) у відомій праці «Третя хвиля». На його думку, історія людства являє собою ряд змінюючих одна одну «хвиль» цивілізацій, обумовлених технологічними інноваціями: аграрна хвиля цивілізації, індустріальна цивілізація і, нарешті, хвиля комп'ютерів, комунікацій та утвердження суперіндустріалізму. Інформаційна революція несе із собою новий спосіб життя людей, заснований на вирішальній ролі інформації, знання у всіх сферах суспільства. Нові знання прискорюють усі

економічні процеси у суспільстві та економлять час. Розвиток економіки все більшою мірою визначатиметься зростанням гнучкості виробництв, управлінських структур, які повинні відповідати новим, швидко змінюваним умовам. За О. Тоффлером, знання стає визначальним чинником у більшості сфер діяльності, зокрема владних. Якщо сила є підставою розвитку аграрної епохи, гроші – індустріальної, то знання – сучасного прискорюваного суспільства. Знання постає як найгнучкіше і водночас найміцніше джерело влади. Тому перерозподіл знання, інтелектуальних ресурсів є найважливішим завданням сучасної цивілізації. Загалом, згідно з О. Тоффлером, у складній архітектоніці сучасного суспільства і його динаміці вирішальна роль належить «техносфері», яка виробляє та розподіляє блага і відповідно до змін в якій змінюються соціо- та інфосфери, що, у свою чергу, здійснюють вплив на сферу влади й психосферу [2, С. 62–63]. Отже, категорія «технологія» виходить за рамки техніцизму і співвідноситься з ключовими категоріями соціальної філософії: цивілізація, культура, цінності, ідентифікація.

Процеси практичної реалізації техніцистського ідеалу в західних суспільствах знаходяться у центрі дослідницької уваги японського соціолога Йонезі Масуди (Masuda). У виданій уперше в 1981 році книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» Й. Масуда на підставі аналізу реального стану японського суспільства, його комунікаційної інфраструктури й інформаційної промисловості, а також інформаційної ситуації в інших країнах (Канада, Швеція) робить висновок про неминучість соціальної трансформації за допомогою інновацій та інформаційних технологій. Досліджуючи такі властивості інформації, як універсальність, здібність до самоускладнення, накопичення для багатократного використання, а також одночасність виробництва і споживання, Й. Масуда припускає, що саме вони приведуть до радикального перетворення капіталістичного суспільства. Згідно з його концепцією, людські цінності в інформаційному суспільстві трансформуються таким чином, що в ньому не буде соціальних класів і соціальних конфліктів.

При цьому основною цінністю в інформаційному суспільстві буде час. Оскільки інформація в майбутній цивілізації перетвориться на основний ресурс, тому постане питання про швидкість отримання і реалізації інформації, отже, й про час. Японський науковець вважає, що у найближчому майбутньому зміниться ставлення до часу. Час стане життєзберігаючим ресурсом, соціальною цінністю і навіть вартістю існування. Він уводить поняття «Час – цінність». Час в інформаційному суспільстві отримає новий соціальний статус і використовуватиметься для творчого продукування абсолютно інших цінностей, оскільки майбутня цивілізація буде перш за все такою, що утворює саме цінності. Тому час стане одним з механізмів творчого становлення майбутньої цивілізації.

Вивчаючи в основному економічний аспект інформаційного суспільства, Й. Масуда припускає, що в його основі лежатиме комп'ютерна технологія, здатна значно підсилити розумову працю людини. Перетворившись на нову продуктивну силу, інформаційна технологія забезпечить можливість масового виробництва когнітивної та систематизованої інформації, нових технологій і знання. Через це інтелектуальне виробництво, поширюючи свою продукцію за допомогою інформаційно-комп'ютерних технологій, стане провідною галуззю економіки [3, С. 49].

У реальному житті інформаційне суспільство, за Й. Масудою, стане новим середовищем існування людей, заснованим на інформаційно-комп'ютерних технологіях. «Комп'ютерне» місто пронизане інформаційними системами, серед яких багатоканальне кабельне телебачення, система автоматизованої доставки товарів, нові комп'ютерні системи охорони здоров'я і навчання, система автоматичного контролю за забрудненням навколишнього середовища, мережа центрів наукової, управлінської інформації, професійної орієнтації і т. д. Таким чином, Й. Масуда ще три десятиліття назад відзначив особливу роль інформаційних мереж у розвитку сучасного суспільства, де віртуальне життя в Інтернеті – творчість, відпочинок, підвищення кваліфікації, пошук і оперативне отримання знань з інформаційних ресурсів різних країн світу – стає нормою.

Одним з видатних ідеологів інформаційного суспільства став іспанський соціолог Мануель Кастельс (Castells). Згідно з Кастельсом, нові комп'ютерні технології, пов'язані з виробництвом інформації як нематеріального блага, формують принципово нове суспільство. Водночас зі змінами у матеріальній технології революційних змін зазнала соціальна та економічна структури: відносно жорсткі й вертикально-орієнтовані інститути замінюються гнучкими та горизонтально-орієнтованими мережами, через які здійснюється й обмін ресурсами. Для М. Кастельса формування міжнародних ділових і культурних мереж та розвиток інформаційної технології постають нерозривно пов'язаними і взаємозалежними явищами. Усі сфери життя, починаючи з геополітики великих національних держав і закінчуючи повсякденністю звичайних людей, змінюються, будучи вміщуваними в інформаційний простір та глобальні мережі. Таке суспільство, де основною цінністю перестали бути товари, створені з будь-якої сировини, які поступилися місцем інформації та знанням, цілком можна називати мережевим [4, С. 146].

На думку М. Кастельса, хоча процвітання країн ще залежить від розвитку їх внутрішньої економіки, а не від глобального ринку, але у найрозвиненіших галузях економіки (фінанси, телекомунікації та ЗМІ) вже виявляється загальносвітова тенденція глобалізації. Ключовий елемент цієї системи – володіння інформаційними технологіями (зокрема, можливостями мережі Інтернет). Саме

вони зумовлюють місце країни в світовій ієрархії. Для деяких країн і континентів (наприклад, Африки) існує загроза опинитися поза всесвітньою мережею, бути викинутими зі світової інформаційної системи. Ці країни і території утворюють, як назвав їх Кастельс, «четвертий світ» [4, С. 573]. Але і в розвинених країнах не всім вдається освоїти новий спосіб життя, заснований на постійному використанні інформації. Попередня соціальна протилежність власників засобів виробництва і найманих робітників змінюється, за Кастельсом, на Інтернет-імущих та Інтернет-неімущих. При цьому спостерігається широка соціальна та культурна диференціація, що приводить до формування специфічних віртуальних спільнот. Члени цих спільнот можуть бути роз'єднані у фізичному просторі, але у віртуальному – вони можуть бути так само традиційними, як громади невеликих міст [5, С. 284–285].

Поряд з техніцистською традицією та на протигагу їй сучасна філософська й соціологічна думка висунула антитехніцистську лінію. Її представники акцентують увагу на негативних наслідках надмірного захоплення людини могутністю техніки. Вони пов'язують феномен техніки із загальною раціоналізацією світу й інтерпретують цей феномен як найнебезпечнішу для людини форму детермінізму.

Про негативні наслідки масованої та тотальної технізації життя багато розмірковували філософи-екзистенціалісти. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет (Ortega-i-Gasset) у зв'язку з аналізом техніки вказував на подвійність буття людини: вона є відмінною від природи і разом з тим за допомогою техніки з нею зливається. Техніка, за Х. Ортега-і-Гасетом, – плід «зусилля, праці та ідей» людини, «зона безпеки» від диктату навколишнього середовища. Прагнучи побудувати історичну типологію техніки, іспанський філософ виокремлює такі стадії розвитку техніки: доісторична техніка, греко-римська техніка ремісників і новочасова техніка інженерів. Тільки в останньому випадку йдеться про техніку у власному сенсі слова, оскільки вона виникає внаслідок свідомих інноваційних дій людини; тільки тут постає відмінність між інженером і робітником, а машина перетворюється на визначальний чинник техніки.

Завдяки техніці люди виявляються здатними «моделювати планету відповідно до своїх пристрастей», кожного разу генеруючи «план» протистояння речам навколишнього світу. Але виключно вірою в техніку жити не можна – життя стає беззмстовним і порожнім. Людині треба побоюватися того, що вона «загубиться» в техніці, забуде про себе. Оскільки техніка сама не ставить перед собою цілей, вона знаходиться по той бік добра і зла або передує їм. Вона сама по собі нейтральна і саме тому її слід спрямовувати. Ортега-і-Гасет відмічає, що, незважаючи на використання людиною техніки, не вона визначає зміст людського життя, більше

того, «наш час – як ніколи технічний – виявився на рідкість беззмстовним і порожнім» [6, С. 164].

Суперечлива оцінка впливу техніки на людське життя пропонується німецьким філософом Карлом Ясперсом (Jaspers). Аналіз зворотного впливу на людину її технічної діяльності виявляє небезпеку того, що «людина задихнеться» у технічно створюваній нею другій природі. Насамперед техніка негативно змінює сутність праці: посилюється її інтенсивність, збільшується втомлюваність від повторення одних і тих же механізованих операцій, призводить до втрати індивідом мети та смислу праці через велику організацію виробництва. Функціонуючи як частина машини, людина швидко втомлюється, і в цьому стані для неї зберігають значення лише інстинкти й потреба у примітивних розвагах, які створюються та реалізуються засобами технізованої масової культури. Разом з тим техніка скорочує витрати праці, розвиває дисциплінованість і розумну уважність, відкриває нове розширене світовідчуття, нові можливості існування у світі [7, С. 105–106].

Розглядаючи перспективи розвитку техніки, К. Ясперс звертає увагу на внутрішні, притаманні їй обмеження: техніка – засіб, скерований людськими потребами, що визначається конкретним характером досягнень пізнавальної та практичної діяльності людини; вона має справу з неживим, носить універсальний, а не індивідуальний характер; оперує обмеженими матеріалами й силами; виявляє певний «демонізм», деяку ненавмисно приховану, ворожу людям і пригнічуючу їх дію, яка примушує ставитися до неї з пересторогою. На думку К. Ясперса, техніка перетворила існування сучасного людства на дію якогось механізму, а всю планету – в єдину фабрику. Несумісність людського буття з технікою проявляється насамперед у тому, що в ситуації, яка склалася, дух людини, зосереджуючись лише на спроможності навчатися та здійснювати корисні функції, відчуває неможливість знайти потрібну людям форму життя. Ця обставина викликає або стан внутрішнього розладу, постійних хвилювань, глибокої невдоволеності собою, або бажання уникнути такого стану, що реалізується у відмові від самого себе та переході до простого вітального бездумного існування у теперішньому, тобто у перетворенні на додаток до машини. Подальшу долю людського існування і технічного розвитку К. Ясперс пов'язував з пошуком такого способу дій, через який людина, нині підкорена техніці, стане панувати над нею [7, С. 135].

Найкритичніше за всіх підійшов до цієї проблематики американський соціолог Люїс Мамфорд (Mumford) у своїх працях «Техніка і природа людини» та «Міф машини». Феномен техніки в роботах американського вченого представлений у культурі на архетипному рівні та об'єктивувався як в образах машин, так і в повсякденній поведінці сучасної людини. Пропонуючи широку градацію архетипних моделей:

«військова», «трудова», «царська», «бюрократична» і «невидима» машини, Л. Мамфорд висуває ідею «мегамашини» – феномену, який об'єднує всі ці машини як складові частини, та не був помічений і залишався безіменним аж до наших днів. І якщо зрозуміти, як з'явилася машина, та прослідкувати хід її розвитку, то стане можливим по-новому поглянути на походження нашої надмеханізованої культури [8, С. 82]. Американський автор вважає, що феномен техніки повністю виникає з природних потреб. Примітивна техніка була життєорієнтованою, а не вузько працеорієнтованою і ще менш орієнтованою на виробництво й владу. І лише після того, як політикою був кинутий виклик, техніку було піддано радикальним змінам. Близько п'яти тисяч років назад з'являється монотехніка, цілком присвячена збільшенню влади і багатства шляхом систематичної організації життя за механічним зразком. Це привело до створення перших могутніх машин, наприклад іригаційних систем у Месопотамії та Давньому Єгипті, що співпало з ухваленням нової системи правління. На думку Л. Мамфорда, це була відправна точка, з якої почався посилений розвиток механізмів і автоматизація людської життєдіяльності. Тому, перш ніж погоджуватися на переведення всіх органічних процесів, біологічних функцій і людських здібностей на контрольовану ззовні механічну систему, що все більш автоматизується та саморозвивається, було б добре задуматися над ідеологічними підставами цієї системи, з її надконцентрацією на централізованій владі й зовнішньому контролю, та визначити: чи відповідає такий хід історії людській суті та її потребам. За Л. Мамфордом, загальна машинізація є несумісною з подальшим розвитком потенційних можливостей людини. Якщо людина дійсно зобов'язана своїм інтелектом і благополуччям головним чином здібностям виготовлення та використання знарядь, то на основі такої логіки ми позбавляємо її свободи дій, тобто залишаємо бездушною істотою, вимушеною приймати лише те, що вважає за потрібне запропонувати «мегамашина».

Висновки. Обидві концепції при всій їх видимій протилежності одна одній мають спільну світоглядну передумову – визнання нерозв'язності суперечності між людиною з її домаганнями на свободу й неповторну індивідуальність, з одного боку, і технікою та технологією, що знищують індивідуальність, свободу і незалежність, – з іншого. Слід зазначити, що в цих концепціях у якійсь мірі відбивається реальна суперечність співвідношень, що складаються між людиною і сучасними технічними й технологічними засобами. Невпинно розширюючи спектр можливостей людини, розвиток техніки в той же час ставить перед людьми багато нових, інколи несподіваних і вельми складних проблем. Сучасна техніка й технологія вимагає надзвичайно відповідального ставлення до себе і свідомої дисципліни від усіх тих, хто її проектує, розробляє та використовує.

ЛІТЕРАТУРА

1. История теоретической социологии. В 4-х т. Т. 1 [Текст] / Гофман Александр Бенционович, Давыдов Юрий Николаевич, Ковалев Александр Дмитриевич и др.; Отв. ред. и составитель Ю. Н. Давыдов. – М. : Изд-во «Канон+» ОИ «Реабилитация», 2002. – 496 с. – ISBN 5-88873-102-3.
2. Тоффлер, Элвин Третья волна. [Текст] / Э. Тоффлер [Пер. с англ.] / М.: АСТ, 2010. – 784 с. – (Philosophy). ISBN 978-5-403-02493-8.
3. Масуда Й. Комп'ютопія [Текст] / Й. Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36–50.
4. Кастельс, Мануэль Информационная эпоха: Экономика, общество, культура [Текст] / М. Кастельс [Пер. с англ.] / М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. – ISBN 5-7598-0069-8.
5. Кастельс, Мануэль Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе [Текст] / М. Кастельс; [Сост. и ред. В. Харитонов; Пер. с англ. А. Матвеева]. – Екатеринбург: У-Фактория: Изд-во Гуманит. ун-та, 2004. – 328 с. – ISBN 5-94799-373-2.
6. Ортега-и-Гассет, Хосе Избранные труды. [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет [Пер. с исп.] / Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М; Весь мир, 2000. – 704 с. – ISBN 5-7777-0116-7.
7. Ясперс, Карл Смысл и предназначение истории. [Текст] / К. Ясперс. [Пер. с нем.] – М. : Политиздат, 1991. – 527 с. (Мыслители XX в.) – ISBN 5-250-01357-0.
8. Мэмфорд, Льюис Миф машины [Текст] / Л. Мэмфорд // Утопия и утопическое мышление. – М.: Прогресс, 1991. – С. 79–97.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Фесенко А. М., к. іст. н., доцент.

© Кисляков В. П., Дрожанова О. М.,
Ступак О. П., 2011

Дата надходження статті до редколегії 24.04.2011 р.